

NEDERLANDSE ORDE VAN ADVOCATEN

DE RECHTSSTAAT,
EEN QUICK SCAN

DE PARTIJPROGRAMMA'S
VOOR DE VERKIEZINGEN
2021
RECHTSSTATELIJK?

RAPPORT VAN DE COMMISSIE
RECHTSSTATELIJKHEID IN VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

INHOUD

3 **SAMENVATTING**

HOOFDSTUK 1

4 **DE RECHTSSTAAT IN VERKIEZINGSTIJD**

4 • WAAROM DIT RAPPORT?

5 • OPZET EN WERKWIJZE

HOOFDSTUK 2

8 **TRENDS**

8 • **TREND 1:** EUROPA EN INTERNATIONALE VERDRAGEN

9 • **TREND 2:** STAATSRECHTELIJKE HERVORMINGEN EN DE GRONDWET

10 • **TREND 3:** IMMIGRATIE EN VLUCHTELINGEN

10 • **TREND 4:** VEILIGHEID EN BESTRIJDING TERRORISME

12 • **TREND 5:** RECHT EN DIGITALISERING

12 • **TREND 6:** EEN ONAFHANKELIJKE EN VRIJE PERS

13 • **TREND 7:** DE RECHTSBEDELING

13 • **TREND 8:** KLIMAATMAATREGELEN

13 • **TOT SLOT**

HOOFDSTUK 3

16 **DE RECHTSSTAAT ALS TOETSINGSKADER**

HOOFDSTUK 4

21 **DE VERKIEZINGSPROGRAMMA'S**

41 **BIJLAGE**

DOORLICHTING VERKIEZINGSPROGRAMMA'S 2021

Rapport van de Commissie Rechtsstatelijkheid in Verkiezingsprogramma's 2021
ingesteld door de Nederlandse orde van advocaten

Den Haag, maart 2021

SAMENVATTING

Staatkundig denken is de trend.

De commissie heeft bij zeven van de veertien onderzochte partijprogramma's voorstellen aangetroffen die de toets aan de minimumnormen van de rechtsstaat niet doorstaan. Het gaat dan vaak om voorstellen op het gebied van immigratie en asiel. Die voorstellen kregen de diskwalificatie rood, meestal omdat ze openlijk discrimineren ten opzichte van bepaalde groepen burgers of hun de toegang tot de rechter ontzeggen of belemmeren.

Maar toch is het beeld dat de commissie heeft gekregen van de plannen van de meeste onderzochte partijen uiteindelijk positief. Het is duidelijk dat alle partijen worstelen met het antwoord op de vraag hoe onze democratie staatkundig moet worden (her)ingericht om te voldoen aan de eisen van deze turbulente tijd, hoe burgers beter betrokken kunnen worden bij ingrijpende besluiten die door de politiek genomen moeten worden, hoe instituties als de rechterlijke macht versterkt kunnen worden, juist om de grondrechten van burgers te beschermen. Dit is de rechtsstatelijke opgave die voor de komende vier jaar partijen verbindt.

DE RECHTSSTAAT IN VERKIEZINGSTIJD

Op 17 maart 2021 mogen we stemmen.

Een recordaantal van 37 partijen doet mee aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer.

De Tweede Kamer vormt het belangrijkste onderdeel van onze volksvertegenwoordiging in de Staten-Generaal. De vertegenwoordigers die wij in de Kamer kiezen, bepalen de komende jaren wie ons zullen regeren en volgens welke wetten. De komende verkiezingen zijn daarom bij uitstek de manier om invloed te hebben op ons bestuur en onze wetten. Dat is het wezen van democratie.

WAAROM DIT RAPPORT?

Nederland is een democratie.

Nederland is ook een rechtsstaat.

Het doel van de rechtsstaat is om burgers te beschermen tegen machtsmisbruik van de overheid. In een rechtsstaat moet de overheid zich, net als de burgers, aan de wet houden. Zij mag de rechten en vrijheden van de burgers in het land niet zomaar inperken of afpakken, ook niet als ze democratisch is gekozen. De politie mag niet zomaar iemands huis binnentreden, iemand op straat oppakken of in de cel zetten. In een democratische rechtsstaat heeft iedereen het recht zijn mening te uiten binnen de grenzen van de wet. Wat die grenzen in een concreet geval precies zijn, bepaalt alleen de onafhankelijke en onpartijdige rechter. In een democratie worden de rechten van minderheden beschermd tegen willekeur van de meerderheid.

Veel van de 37 partijen die aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 meedoen, hebben in een verkiezingsprogramma opgeschreven wat hun plannen zijn.

Het is belangrijk dat kiezers kunnen weten wat die plannen betekenen voor het rechtsstatelijk fundament van onze democratie.

De rechtsstaat is nooit vanzelfsprekend. De rechtsstaat moet altijd worden onderhouden en beschermd tegen aantasting. Dat is niet iets wat alleen in het buitenland speelt, zoals in Hongarije of Polen, waar de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht wordt ondermijnd door de overheid. Ook in Nederland is de rechtsstaat geen rustig bezit en is het gezag van en het vertrouwen in de democratische instituties niet evident. Het moet onze zorg zijn de rechtsstaat te beschermen en te versterken. Versterking begint met bewustwording. Bewust ervan zijn dat het van groot belang is dat burgers door de overheid gelijk worden behandeld.

Bewust ervan zijn dat burgers zich bij de rechter in een eerlijk proces kunnen beroepen op hun fundamentele rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting of recht op privacy.

De Nederlandse orde van advocaten (NOvA) heeft, zoals ook bij eerdere Tweede Kamerverkiezingen, een commissie ingesteld om verkiezingsprogramma's door te lichten op hun rechtsstatelijkheid. Dat is voor de NOvA een belangrijk thema. Het zijn immers advocaten die een wezenlijke rol spelen bij de juridische bescherming van de rechten en vrijheden van burgers in een democratische samenleving.

Bewust zijn van de rechten en vrijheden van elkaar. Daartoe dient dit rapport. Om de geïnteresseerde burger een overzicht te geven van enkele belangrijke rechtsstatelijke kwesties en wat verkiezingsprogramma's daarover zeggen. Per politieke partij valt te bekijken wat haar plannen kunnen betekenen voor onze rechten en vrijheden.

OPZET EN WERKWIJZE

De commissie heeft de verkiezingsprogramma's bestudeerd van de dertien partijen die in december 2020 met twee of meer zetels in de Kamer zaten. Nu JA21 een afsplitsing is van een bestaande partij in de Tweede Kamer, is het programma van deze partij meegenomen in de onderhavige rapportage. Een link naar de gepubliceerde partijprogramma's is bijgevoegd.

De commissie heeft de programma's van de volgende partijen onderzocht:

- [50PLUS](#)
- [Christen Democratisch Appèl \(CDA\)](#)
- [ChristenUnie \(CU\)](#)
- [DENK](#)
- [D66](#)
- [Forum voor Democratie \(FvD\)](#)
- [GroenLinks \(GL\)](#)
- [JA21](#)
- [Partij van de Arbeid \(PvdA\)](#)
- [Partij voor de Dieren \(PvdD\)](#)
- [Partij voor de vrijheid \(PVV\)](#)
- [Staatkundig Gereformeerde Partij \(SGP\)](#)
- [Socialistische Partij \(SP\)](#)
- [Volkspartij voor Vrijheid en Democratie \(VVD\)](#)

De commissie heeft zich bij de toetsing steeds drie hoofdvragen gesteld:

- Houden de plannen rekening met de eis dat de overheid voorspelbaar moet zijn en zich ook zelf aan de regels moet houden?
- Worden de fundamentele rechten en vrijheden van burgers gerespecteerd?
- Hebben de burgers effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter?

Allereerst bespreken wij in hoofdstuk 2 een aantal trends. Dat zijn onderwerpen die veel partijen dit verkiezingsjaar noemen en die met de rechtsstaat te maken hebben. Deze trends bepalen voor een deel de politieke agenda van de verkiezingen.

In hoofdstuk 3 hebben we de hoofdvragen verder uitgewerkt en leggen we uit op basis waarvan we de plannen van de politieke partijen precies hebben getoetst. We noemen dat het toetsingskader.

De commissie geeft geen stemadvies. Zij signaleert alleen of een bepaald plan positief of negatief voor de rechtsstaat kan uitpakken. Om dat duidelijk te maken hebben we drie kleuren gebruikt:

GROEN: plannen die de rechtsstaat kunnen verbeteren

GEEL: plannen die mogelijk een risico vormen voor de rechtsstaat

ROOD: plannen die regelrecht in strijd zijn met de rechtsstaat

Met 'de rechtsstaat' bedoelt de commissie concreet de huidige Nederlandse rechtsstaat. Een plan dat misschien voor een ander land een vooruitgang voor die rechtsstaat zou kunnen zijn, wordt als risico voor of in strijd met de rechtsstaat gekwalificeerd als dat plan aan de huidige Nederlandse rechtsstaat kan of zal afdoen.

In hoofdstuk 4 staan per partij voorstellen die de commissie als groen, geel of rood benoemt. Plannen die geen wezenlijke veranderingen brengen in de huidige situatie of die niet zijn geconcretiseerd, kwalificeert de commissie als neutraal en worden verder niet besproken in dit rapport.

De commissie heeft een quick scan verricht. Dat houdt in dat de tekst van de verkiezingsprogramma's tot uitgangspunt is genomen en dat er over het onderzoek met geen van de betrokken partijen een nadere uitwisseling van informatie heeft plaatsgevonden.

Een verkiezingsprogramma is geen juridische tekst. Zo heeft de commissie de inhoud ook niet bekeken. Er worden met een zekere brede penseelstreek voorstel-

len geformuleerd. Dat betekent dat de commissie niet op elke slak zout heeft gelegd, ook al was er soms aanleiding om te aarzelen of langs een juridische meetlat een standpunt in zijn uitwerking of consequenties de toets zou doorstaan.

De commissie ontkwam er natuurlijk niet aan om een standpunt in zijn context te interpreteren. Als men bijvoorbeeld schrijft dat haatpredikers strafbaar zijn, heeft men kennelijk op het oog dat het gaat om predikers van een islamitische signatuur. Dat roept uit rechtsstatelijk oogpunt direct de vraag op waarom strafbaarheid van haatzaaien dan beperkt is tot deze categorie personen. De commissie heeft in zulke gevallen het uitgangspunt gehanteerd dat een voorstel nader wordt bestudeerd als dit de duidelijke suggestie wekt van een (mogelijke) inbreuk op de rechten en vrijheden van personen of van belemmering van de toegang tot de onafhankelijke rechter.

De commissie heeft onder ogen gezien dat sommige partijen standpunten innemen die door religieuze opvattingen en levensovertuigingen worden ingegeven, maar die haaks staan op gevestigde wetten en maatschappelijke meerderheidsopvattingen. Een partij die bijvoorbeeld tegen abortus is en de huidige Abortuswet wil afschaffen, bepleit een situatie die rechtsstatelijk problematisch zou kunnen worden, omdat onbekend is hoe dan bijvoorbeeld met onder meer het zelfbeschikingsrecht van vrouwen zal worden omgegaan. De commissie geeft echter geen oordeel over politieke opvattingen, maar toetst alleen aan de genoemde rechtsstatelijke minimumnormen.

De commissie bestond dit keer uit de volgende leden:

- Mr. W.A.M. van Schendel, voormalig vicepresident van de Hoge Raad (voorzitter)
- Mr. I.H. van den Berg, advocaat bij SIX advocaten en voorzitter van het bestuur van de stichting Lawyers for Lawyers
- Ing. D. Hoefsmit MBA, programmadirecteur ministerie VWS
- Prof. mr. dr. E. Mak, hoogleraar Encyclopedie van de rechtswetenschappen en Rechtstheorie (UU)
- Mr. dr. C. Samkalden, advocaat bij Prakken d'Oliveira Human Rights Lawyers en lid adviescommissie rechtsstatelijkheid NOvA
- Mr. dr. C.B. Schutte, advocaat bij SSHJ Advocaten en voorzitter adviescommissie rechtsstatelijkheid NOvA
- Mr. F.L.J. van Vloten, bureaudirecteur/adjunct secretaris Orde van Advocaten Limburg (secretaris)

Een kort CV van de leden is als bijlage bij dit rapport gevoegd.

TRENDS

In diverse partijprogramma's worden de Corona-crisis en de gevolgen hiervan voor onze samenleving, onze zorg en onze economie benoemd. Zonder twijfel zullen de consequenties van deze crisis en de lessen die wij hieruit leren de politiek de komende periode blijven domineren. Deze pandemie maakt nog maar weer eens tastbaar dat onze vrijheden niet vanzelfsprekend zijn. De rechtsstatelijke waarborgen voor de fundamentele rechten van burgers zijn juist ook in crisistijd van wezenlijk belang.

Uit de verkiezingsprogramma's zijn diverse trends te destilleren die vanuit een rechtsstatelijk perspectief om extra aandacht vragen. Daaraan wijden we in dit hoofdstuk een korte beschouwing.

TREND 1: EUROPA EN INTERNATIONALE VERDRAGEN

Over de EU worden in de verkiezingsprogramma's uiteenlopende standpunten ingenomen. Een voorgenomen uittreden van Nederland uit de Europese Unie ('Nexit') wordt afgewisseld met voorstellen voor een verdere verfijning van de samenwerking binnen de Europese Unie, meer toegesneden op een nationale maat, maar ook door voorstellen om de Unie als democratische rechtsstaat te versterken, waaronder uitgebreidere bevoegdheden voor het Europese parlement. Naast meer transparantie voor wat zich in de Europese wandelgangen afspeelt, vragen verschillende partijen aandacht voor de naleving van de wezenlijke normen van een Europese rechtsstaat, normen waaraan iedere lidstaat zich goedschiks of kwaadschiks zal moeten houden. Een aantal partijen is Euro-moe, terwijl een andere partij zich een Europa met verschillende snelheden voorstelt.

De rode lijn door alle verkiezingsprogramma's is in ieder geval dat partijen zich aan het herbezinnen zijn rondom het project Europa, waarbij democratische betrokkenheid bij de Brusselse besluitvorming en aandacht voor de rechtsstaat in het algemeen de boventoon voeren. De aanpak van (georganiseerde) criminaliteit, de opvang van vluchtelingen en de normering van de digitale ontwikkelingen worden daarnaast door partijen als belangrijke Europese thema's gezien.

Het al dan niet opzeggen van (handels)verdragen en een (her)oriëntatie van Nederland in het internationaal rechtsbestel vormen een ander terugkerend thema in de verkiezingsprogramma's. Een concrete uitwerking hiervan ontbreekt. In een aantal programma's nemen partijen gemakkelijk afstand van verplichtingen zoals deze uit verdragen voortvloeien. Het eenzijdig opzeggen van het VN - vluchtelingenverdrag, het terugtrekken uit het VN-klimaatakkoord en het terugtreden uit het Internationaal Strafhof en het Europese Hof voor Rechten van de Mens,

bijvoorbeeld, houden ontegenzeggelijk niet alleen risico's in ten aanzien van de internationaal te betrachten solidariteit maar ook voor het rechtsstatelijk gehalte van onze samenleving. De in zulke verdragen verwoorde fundamentele beginselen, vrijheden en mensenrechten zijn immers met het opzeggen daarvan niet verdwenen, maar de opzegging doet wel een (rechts-)onzekere situatie ontstaan. Partijen maken niet duidelijk hoe deze risico's ondervangen kunnen worden. Tegelijkertijd vragen diverse partijen aandacht voor maatregelen die ondernemingen en de overheid moeten nemen om, ook in internationaal verband, mensenrechtenschendingen, zoals kinder- en dwangarbeid, in de productieketens te bestrijden.

TREND 2: STAATSRECHTELIJKE HERVORMINGEN EN DE GRONDWET

De commissie constateert dat veel partijen in hun programma's staatsrechtelijke hervormingen voorstaan en ook hebben nagedacht over manieren waarop de Grondwet aan de eisen van deze tijd kan worden aangepast. Staatkundig denken is een trend geworden.

Zo wordt in een groot aantal verkiezingsprogramma's de invoering van een bindend correctief referendum bepleit, waarbij de voorwaarden waaronder een dergelijk referendum moet plaatsvinden per partij wisselen. Het belang van het versterken van het democratisch draagvlak voor ingrijpende besluiten vormt hierbij een gedeelde onderliggende zorg.

Een aantal partijen spreekt zich voorts uit voor toetsing door de rechter van wetten aan de Grondwet of pleit voor de komst van een constitutioneel hof dat op verzoek van rechter of parlement wetten aan de Grondwet kan toetsen. Partijen verschillen weliswaar van mening over de nadere uitwerking van deze constitutionele toetsing, doch de zorg voor het rechtsstatelijk gehalte van wet- en regelgeving wordt algemeen gedeeld.

Diezelfde Grondwet heeft partijen ook geïnspireerd tot het doen van diverse nadere voorstellen. Genoemd kan in dit verband worden de codificatie van Nederlandse waarden, zoals die van de democratische rechtsstaat. Maar ook de grondwettelijke verankering van de bescherming van menselijk leven, digitale grondrechten, een verbod op discriminatie wegens handicap, LHBTI-rechten, de rechten van dieren en de binnen het Koninkrijk gesproken talen, waaronder de gebarentaal, wordt bepleit. Bij diverse partijen is het besef zichtbaar dat gelet op de maatschappelijke ontwikkelingen de grondrechten aan een verdere herijking toe zijn.

Verschillende partijen stellen ook wijzigingen van de artikelen 93 en 94 van de Grondwet voor om een rechtstreeks beroep op verdragsbepalingen bij de rechter

af te schaffen of zo'n beroep te beperken tot een door de wetgever geautoriseerde catalogus van verdragsbepalingen. Eveneens wordt voorgesteld artikel 23 van de Grondwet te herdefiniëren om op deze wijze de vrije toegang van een ieder tot elke school te garanderen.

De koning als staatshoofd wordt in een aantal programma's niet langer als een vanzelfsprekendheid gezien. Waar de ene partij een gekozen staatshoofd voorstelt, bepleit een andere partij een koning die niet langer meer voorzitter is van de Raad van State en ook geen rol meer heeft bij kabinetsformaties.

Voor sommige partijen kan of moet ook de Eerste Kamer worden afgeschaft.

Veel verkiezingsprogramma's ademen kortom een sfeer dat onze 21ste-eeuwse samenleving aan een modernisering van de Grondwet toe is.

Dit geldt overigens ook voor het kiesstelsel. Niet alleen de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar 16 jaar, maar ook de mogelijkheid van een regionaal kiesstelsel al dan niet met de invoering van een kiesdrempel wordt hier en daar in programma's geopperd.

TREND 3: IMMIGRATIE EN VLUCHTELINGEN

Immigratie en asiel zijn wederom een spraakmakend thema binnen de verschillende verkiezingsprogramma's. Waar de één zich voorstander betoont van een volledige asielstop met opzegging van het Vluchtelingenverdrag, is bij de ander meer zorg voor integratie en een snellere behandeling van asielverzoeken een belangrijk issue. Juist op dit onderwerp wordt zichtbaar hoe moeilijk het blijkt een juiste balans te vinden tussen oplossingen voor reële vraagstukken van immigratie en asiel en de bescherming in een rechtsstaat van de fundamentele mensenrechten van migranten en asielzoekers.

Remigratie wordt door een aantal partijen op de politieke agenda gezet. In bredere kring wordt een pleidooi gehouden voor een gezamenlijke Europese en humane aanpak, zulks met onder meer de situatie op Lesbos voor ogen. De Europese Unie wordt door diverse partijen als hét platform beschouwd om afspraken te maken voor een asiel- en migratiebeleid. Ook wordt geopperd de rechten van het kind beter in de Vreemdelingenwet te verankeren. De strijd tegen racisme en de aanpak van discriminatie en intolerantie staan bij diverse partijen op de politieke agenda.

TREND 4: VEILIGHEID EN BESTRIJDING TERRORISME

Partijen besteden in hun programma's ruime aandacht aan radicalisering en bestrijding van terrorisme. Er bestaat een grote consensus voor een doortastende aanpak van het terrorisme, waarbij ook hier de partijen de klemtonen verschillend

leggen. Op dit terrein worden voorstellen gedaan die zorgvuldige toetsing aan rechtsstatelijke waarborgen, zoals bescherming van het recht op privacy of het openstaan van toegang tot de rechter, nodig maken. Uit rechtsstatelijk perspectief is niet zonder zorg dat ook rond terrorisme de roep om zeer zware straffen, intrekking van het Nederlanderschap, beperken van rechtsbijstand, langdurig toezicht en dergelijke klinkt. De ene partij toont zich een voorstander van het in administratieve detentie zetten van jihadisten en hun sympathisanten, terwijl een andere partij juist aandacht heeft voor deradicalisering en het nemen van de nodige maatregelen rond inburgering. Partijbreed valt een grote bereidheid waar te nemen om meer middelen vrij te maken voor de bestrijding van terrorisme. Berechting dient volgens een aantal partijen het liefst door een internationaal tribunaal plaats te vinden. Ook benoemt een aantal partijen de noodzaak van een internationale aanpak van de financiering van terrorisme.

De bestrijding van (georganiseerde) criminaliteit en de veiligheid in steden, wijken en dorpen kan bij de meeste partijen op ruime aandacht rekenen. Veel partijen vinden dat politie en justitie extra middelen moeten krijgen. Niet alleen om te kunnen optreden tegen de georganiseerde criminaliteit maar ook tegen ondermijning. Op een enkele plaats wordt zelfs gesproken over een daartoe op te tuigen Delta-plan. Daarnaast zetten veel partijen in op meer wijkagenten en de versteviging van de positie van bijzondere opsporingsambtenaren.

Te signaleren valt dat nogal wat partijen in hun programma's er de voorkeur aan geven om het beheer over de nationale politie en de handhaving van de openbare orde (weer) bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken onder te brengen.

Aan het strafrecht als instrument van gedragsverandering, bestrijding van maatschappelijke problemen en (veiligheids)beleid besteden veel partijen aandacht. Aan het bepleiten van (wettelijke) verboden op allerlei terreinen is geen gebrek, waarbij niet altijd duidelijk is of deze meer dan symbolische betekenis hebben, hoe en door wie deze moeten worden gehandhaafd en of beroep op de rechter mogelijk is. Verschillende partijen dringen aan op snellere en vooral zwaardere bestraffing van bepaalde delicten. Daarbij worden nogal eens minimumstraffen of verplichte vervolging door het Openbaar Ministerie genoemd. Voor een rechtsstatelijke toets is het bijvoorbeeld van belang te weten hoe hoog die straffen dan zijn, of er uitzonderingen mogelijk zijn en onder welke voorwaarden vervolging is voorgeschreven. Een uitwerking ontbreekt. Dat laat zorgen op dit punt in stand. In de strafbaarstelling van illegaliteit zien verschillende partijen, zonder toelichting op het doel daarvan, heil, terwijl een partij zich daar juist uitdrukkelijk tegen keert. Opvallend is dat diverse vormen van 'naming and shaming' in verkiezingsprogramma's opduiken. De gevaren voor bijvoorbeeld het recht op privacy zijn dan niet denkbeeldig.

TREND 5: RECHT EN DIGITALISERING

In een groot aantal programma's worden de mogelijkheden maar vooral ook de risico's van de digitalisering in onze informatiemaatschappij aan de orde gesteld. In het bijzonder wordt het vergrootglas gelegd op de bescherming van de burger tegen het gebruik van vaak zeer persoonlijke data door overheden en (technologie) bedrijven. Verschillende partijen benadrukken het eigenaarschap van eenieder op persoonlijke gegevens en het recht op bescherming hiervan. Maar partijen vragen ook aandacht voor de noodzakelijke transparantie, nu meer en meer algoritmes hun intrede doen bij besluitvormingsprocessen. Aandacht is er voor het belang van regie van burgers over hun gegevens en besluiten die hen raken en het waarborgen van hun recht op informatie in een wereld die steeds meer van analoog naar digitaal transformeert. Hoe gaan we om met cameratoezicht in de openbare ruimte? Hoe zorgen we ervoor dat Nederland ook in dit digitale tijdperk voor iedereen veilig blijft? Hoe bereiken we dat niemand in deze digitale mars der volkeren achterblijft en uitgesloten wordt? Ook hier is de uitwerking door verschillende partijen wisselend, maar de aandacht voor dit thema wordt breed en met de nodige nadruk door de partijen gedeeld.

TREND 6: EEN ONAFHANKELIJKE EN VRIJE PERS

Een onafhankelijke en vrije pers is noodzakelijk voor een goed functionerende democratie, alleen al ter controle op het handelen van de overheid. In tijden waarin het gebruik van de term fake news steeds vaker in media opduikt hoeft het geen verbazing te wekken dat het thema van een onafhankelijke en vrije pers in veel programma's boven komt drijven. Gezegd kan worden dat alle partijen ieder op eigen wijze begaan zijn met adequate informatievoorziening, doch dat ook hier de wijze waarop aan één en ander uitvoering wordt gegeven van partij tot partij verschilt. Daar waar de ene partij de publieke omroep het liefst zou willen afschaffen, wordt elders juist een versterking van het publieke omroepbestel bepleit. Dat journalisten in veiligheid hun werk moeten kunnen doen in hun zoektocht naar vrije en objectieve nieuwsvergaring is een thema dat door partijen breed wordt gedeeld. Bescherming van de persvrijheid is een kerntaak van de overheid, zo luidt het in één van de programma's.

Vrije nieuwsvergaring vraagt ook om een overheid die transparant opereert. Hierbij past volgens een aantal partijen een overheid, die het beginsel voorstaat dat burgers en niet de overheid de rechthebbenden op hen betreffende informatie zijn. In dit verband kan ook de toegenomen aandacht voor de bescherming van klokkenluiders worden genoemd.

TREND 7: DE RECHTSBEDELING

Een aantal partijen vraagt aandacht voor de financieringsbehoefte van de diverse actoren in het rechtsproces. De outputfinanciering van de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie is als het aan sommige partijen ligt passé. Naast de zorg voor de onafhankelijkheid van magistraten, is er in de diverse programma's ook aandacht voor een versteviging van de gesubsidieerde rechtshulp en de gegarandeerde toegang van ieder om recht te halen. Verlaging van griffierechten wordt in dit verband in diverse programma's als bijkomende maatregel bepleit.

Een aantal partijen benoemt in hun verkiezingsprogramma's initiatieven van buurrechtspraak en buurtbemiddeling om op deze wijze rechtspraak niet alleen goedkoper te laten zijn, maar ook geografisch dichterbij de burger te brengen. Alternatieve vormen van geschilbeslechting en een verbreding van het takenpakket van de kantonrechter worden bepleit, net als een vorm van lekenrechtspraak (buiten het strafrecht).

De zorg dat eenieder een adequate toegang tot het recht moet hebben wordt door partijen algemeen gedeeld.

TREND 8: KLIMAATMAATREGELEN

Milieu, klimaat, duurzaamheid. Die begrippen treft men in vrijwel alle partijprogramma's aan. Over de urgentie, de doelstellingen en inhoud van het klimaatbeleid, over de vereiste concrete maatregelen, over de snelheid waarmee stappen - en welke - kunnen of moeten worden ondernomen om een schone leefomgeving of een meer circulaire economie te ontwikkelen, lopen de standpunten uiteen. Van het stoppen met CO₂-reductie, intrekking van Klimaatwet en terugtrekken uit het VN-Klimaatakkoord van Parijs, tot het Nederlandse Klimaatakkoord als minimumnormen, een CO₂-belasting bovenop de huidige Europese heffing, de doelstellingen van de Europese Green Deal wel - of juist niet - omarmen, uitbreiding van windmolens op de Noordzee bepleiten - of juist het funeste daarvan benadrukken, investeringen in nieuwe kerncentrales voorstellen of juist voorstander zijn van een verbod op kernenergie, aan voorstellen geen gebrek. De gevolgen van de te treffen maatregelen zullen hoe dan ook de rechten en vrijheden van burgers raken.

TOT SLOT

Democratie en rechtsstaat krijgen bij alle politieke partijen volop aandacht. Dat is een goede zaak.

Goed nieuws?

Staatsrechtelijke hervorming is in veel programma's een belangrijk topic. Er wordt

alom nagedacht over versterking van de centrale positie die de Grondwet in onze parlementaire democratie inneemt. Voorstellen betreffen het opnemen van nieuwe grondrechten in de Grondwet. Ook toetsing door de rechter aan de Grondwet wordt nogal eens bepleit, waarbij vaak de oprichting van een constitutioneel hof in beeld komt. Als dat betekent, zoals sommige partijen voor ogen staat, dat daaraan een meer nationalistisch motief ten grondslag ligt en de rechter niet meer aan internationale verdragen waarin zulke mensenrechten zijn opgenomen kan toetsen, doet dat afbreuk aan het goede nieuws.

Ook aan standpunten over intensivering van de betrokkenheid van burgers bij besluitvormingsprocessen door middel van een (bindend correctief) referendum of bij het bestuur, bijvoorbeeld door de introductie van gekozen burgemeesters ontbreekt het niet. Wat dit evenwel precies betekent voor onze representatieve parlementaire democratie verdient nadere uitwerking.

Bestrijding van racisme en van discriminatie op allerlei gebied krijgt bij menige partij uitdrukkelijk prioriteit. Dat geldt in het kader van de digitalisering en de toepassing van algoritmes ook voor de bescherming van de burger tegen het gebruik van haar of zijn persoonlijke data door overheid of bedrijven. Bij menig van deze positief te waarderen aspecten past eveneens relativering. Het komt natuurlijk op de uitwerking aan, omdat deze veranderingen de rechtsstaat kunnen versterken, maar ook kunnen verzwakken, bijvoorbeeld als maatregelen inbreuk maken op het recht op privacy.

Breed is de steun voor een vrije en onafhankelijke pers als waakhond voor een goed functionerende rechtsstaat. Ook klokkenluiders wordt die rol toebedeeld en bescherming geboden.

Over de noodzaak burgers eenvoudig toegankelijke, snelle en effectieve rechtspraak te bieden als onmisbare pijler in de rechtsstaat, met voldoende middelen om dat mogelijk te maken en om te voorzien in adequate rechtsbijstand voor de rechtzoekenden, bevatten vele partijprogramma's mooie woorden. Maar er zijn ook voorstellen die de suggestie wekken dat de rechter wetgeving of overheidsbeleid niet meer mag beoordelen of die tornen aan de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Zulke voorstellen, die soms ingegeven lijken door onwelgevallige rechterlijke oordelen, tasten de rechterlijke bescherming van burgers tegenover de overheid aan.

Zorgelijk nieuws.

Als het op het waarborgen van fundamentele rechten en vrijheden van alle burgers aankomt of als het gaat om voorspelbaarheid van regels waaraan de overheid zich zal houden, het waarborgen en accepteren van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht of de zekerheid van een eerlijk proces en een effectieve toegang

tot de rechter voor iedereen, is het beeld minder rooskleurig. En dan betreft het veelal juist voorstellen op het gebied van de grote politieke en maatschappelijke thema's van Islam, immigratie, vluchtelingen, terrorisme, jihadisme.

Het zijn deze vraagstukken waarbij het blijkt dat de rechtsstaat, ook internationaal, het eerst onder druk komt te staan. Bij deze reële uitdagingen waarvoor de politiek zich gesteld ziet, zullen die oplossingen gekozen moeten worden die de rechtsstaat zelf niet ondermijnen. Wie bijvoorbeeld bepaalde groepen burgers uitsluit van fundamentele rechten en vrijheden die de kern van onze democratische rechtsstaat uitmaken, doet zelf de rechtsstaat geweld aan. Zulke in een democratische rechtsorde algemeen aanvaarde fundamentele rechten en vrijheden vallen niet weg te definiëren door verdragen waarin deze mede zijn neergelegd op te zeggen en zo de juridische schijn te wekken dat deze kernwaarden niet of niet voor iedereen gelden.

De commissie heeft bij zeven van de veertien onderzochte partijprogramma's voorstellen aangetroffen die de toets aan de minimumnormen van de rechtsstaat niet doorstaan. Die voorstellen kregen de diskwalificatie rood, meestal omdat ze openlijk discrimineren ten opzichte van bepaalde groepen burgers of hun de toegang tot de onafhankelijke rechter ontzeggen of belemmeren.

Beter nieuws?

Vier jaar geleden bevatten vijf van de dertien onderzochte partijprogramma's voorstellen die regelrecht met de rechtsstaat in strijd waren. Zie daarvoor het rapport van de toenmalige commissie uit [2017](#). Wie die voorstellen vergelijkt met de huidige valt het op dat het daarbij vaak gaat om standpunten die ook nu weer rood kregen.

Maar toch is het beeld dat de commissie heeft gekregen van de plannen van de meeste onderzochte partijen uiteindelijk positief, hoe divers en soms hoe rudimentair die voorstellen zijn. Het is immers duidelijk dat alle partijen worstelen met het antwoord op de vraag hoe onze democratie staatkundig moet worden (her)ingericht om te voldoen aan de eisen van deze turbulente tijd, hoe burgers beter betrokken kunnen worden bij ingrijpende besluiten die door de politiek genomen moeten worden, hoe instituties als de rechterlijke macht versterkt kunnen worden, juist om de grondrechten van burgers te beschermen.

Het besef dat dit de rechtsstatelijke opgave is voor de komende vier jaar verbindt de partijen. Die discussie raakt ons allemaal.

DE RECHTSSTAAT ALS TOETSINGSKADER

De commissie zal de teksten van verkiezingsprogramma's van de in hoofdstuk 1 genoemde politieke partijen toetsen op de vraag of zij voldoen aan drie rechtsstatelijke minimumeisen.

Deze toetsing is niet uitputtend: een programma dat deze snelle toetsing 'doorstaat', verwerft daarmee nog niet het keurmerk 'rechtsstatelijk'. Hooguit kan worden gezegd dat de tekst van het betreffende programma op de onderzochte punten naar het oordeel van de commissie boven de gestelde minimumnorm blijft.

Het toetsingskader formuleert drempelnormen op de volgende drie thema's:

- 1) een voorspelbare en regelgeleide overheid
- 2) eerbiediging van fundamentele rechten en vrijheden
- 3) effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter

Hieronder zullen de op deze drie thema's gehanteerde drempelnormen als minimumeisen worden geformuleerd en in het kort worden toegelicht.

Deze minimumeisen staan uiteraard niet los van elkaar. De gekozen minimumeisen zijn in wezen verdiepingen van elkaar. Er is dus een zekere overlap in die criteria van algemeen naar steeds concreter: de tweede minimumeis is een onmisbare waarborg voor de eerste, en de derde minimumeis is op zijn beurt weer een onmisbare waarborg voor de tweede. De focus in de rapportage van de commissie zal vooral gericht zijn op de waarborgen voor de rechtsstaat. De commissie zal beoordelen wat de plannen die de partijen in hun verkiezingsprogramma's ontvouwen voor de effectieve rechtsstaat betekenen.

Eerste minimumeis: de overheid houdt zich aan voor haar geldende regels en oefent haar macht niet willekeurig uit

Uitoefening van overheidsmacht kan uitmonden in willekeur. Dat gebeurt onder meer wanneer de overheid zich niet of niet consequent aan geldende regels houdt. Een beperkte definitie van een rechtsstaat luidt daarom: een staat is een rechtsstaat als de overheid zich aan de voor haar geldende regels houdt en in evenredigheid recht doet aan allen die door haar regels geraakt kunnen worden. Indien de overheid regels niet eenduidig hanteert of geen kenbaar beleid formuleert, kan het handelen van de overheid een grillig en daarmee voor de burgers onvoorspelbaar karakter krijgen.

Om diezelfde reden is vanuit rechtsstatelijk oogpunt in beginsel niet aanvaardbaar dat mensen worden gestraft op grond van later ingevoerde regels die zij niet konden voorzien. In artikel 16 van de Grondwet staat een uitwerking van dit zogenaamde legaliteitsbeginsel: "Geen feit is strafbaar dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling."

In andere woorden, een betrouwbare overheid is een overheid die rechtszekerheid biedt. Dat houdt in dat zij voorspelbaar is in haar handelen doordat zij zich aan haar eigen, nationale en voor haar geldende internationale, regels houdt.

Eerste minimumeis:

1. De overheid houdt zich aan voor haar geldende regels en houdt de burgers aan regels waarvan zij tijdig kennis hebben kunnen nemen en hun gedrag op hebben kunnen afstemmen.

1.1. Een voorspelbare overheid houdt zich aan de eigen regels en aan de regels waaraan zij zich internationaal en in Europees verband heeft gebonden.

1.2. De overheid zorgt ervoor dat zij haar handelen baseert op rechtmatig beleid en dat zij haar macht op een van tevoren kenbare en achteraf controleerbare wijze uitoefent.

1.3. Ten aanzien van het strafrecht geldt dat niemand gestraft mag worden voor iets dat nog niet strafbaar was op het moment dat het feit werd begaan (legaliteitsbeginsel).

Tweede minimumeis: eerbiediging van fundamentele rechten en vrijheden

Een democratische rechtsstaat kan alleen een democratische rechtsstaat zijn als de overheid fundamentele rechten en vrijheden van de mens eerbiedigt. De rechtsstaat waarborgt in een democratie dat geen van tijd tot tijd democratisch gekozen meerderheid haar macht misbruikt om minderheden van politieke of sociaal-economische participatie uit te sluiten. Daartoe dienen de fundamentele rechten en vrijheden, die ook democratische meerderheden niet mogen aantasten.

Over reikwijdte, rangorde en onderlinge verhouding van fundamentele rechten en vrijheden bestaan veel politieke en juridische discussies. Bijvoorbeeld de verhouding tussen vrijheden op het internet en de grenzen van het recht op privacy en op vrijheid van meningsuiting.

Wat opvalt aan deze discussies is dat zij breeduit worden gevoerd en als zodanig een goed voorbeeld zijn van waar het in een democratie om gaat: dat er vrijelijk,

levendig en soms stevig gedebatteerd wordt over fundamentele kwesties. Bovendien laten deze kwesties zien dat er voor veel van de posities binnen deze debatten – ook vanuit rechtsstatelijk oogpunt – wel iets te zeggen valt. Met andere woorden, ook als het gaat om grondrechten en vrijheden is een rechtsstaat een vorm van samenleven die nog veel verschillende uitwerkingen openlaat.

De commissie wenst geen partij te kiezen in de discussies over de exacte reikwijdte van grondrechten en vrijheden. Die discussies worden gevoerd in het politieke debat. De commissie zal dan ook geen integrale toetsing verrichten naar de mate waarin de lange lijst bestaande grondrechten en voor Nederland geldende mensenrechten in de verschillende verkiezingsprogramma's wordt gehonoreerd of uitgewerkt. Wat de commissie wel doet, is een rechtsstatelijke ondergrens formuleren. Politieke voorstellen die erop neerkomen dat mensen van de bescherming of uitoefening van fundamentele rechten en vrijheden worden uitgesloten op de enkele grond dat die mensen tot een bepaalde groep of categorie behoren, voldoen niet aan de minimumnorm omdat zij direct ingaan tegen de kernfunctie van de democratische rechtsstaat: het eerbiedigen van fundamentele rechten en vrijheden die tot doel hebben de democratische rechtsstaat zelf in stand te houden.

Onder de fundamentele rechten en vrijheden zal de commissie slechts de zogeheten klassieke grondrechten verstaan. Dat zijn de politieke rechten (waaronder het actief en passief kiesrecht) en de vrijheidsrechten (bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst), in samenhang met het non-discriminatie beginsel zoals dat onder meer geformuleerd is in het eerste artikel van de Grondwet.

Tweede minimumeis:

2. De fundamentele rechten en vrijheden van alle ingezetenen worden geëerbiedigd.

2.1. Politieke voorstellen die erop neerkomen dat mensen van de uitoefening of de bescherming van hun fundamentele rechten en vrijheden worden uitgesloten om het enkele feit dat zij tot een bepaalde groep of categorie behoren, voldoen niet aan de minimumnorm.

2.2. Onder fundamentele rechten en vrijheden worden in dit verband de nationaal en internationaal algemeen erkende politieke rechten en vrijheden verstaan, al dan niet in samenhang met het non-discriminatiebeginsel.

Derde minimumeis: effectieve toegang tot de onafhankelijke en onpartijdige rechter

Rechtstoegang, een effectieve toegang van iedereen tot de rechter, behoort tot de harde kern van de rechtsstaat.

Voor een verdachte van een strafbaar feit is het van essentieel belang dat hij tijdig voor een rechter wordt geleid. Zijn aanhouding mag niet willekeurig zijn: beoordeling van de detentie door een onafhankelijke en onpartijdige rechter is de minimale waarborg die we kennen om vast te stellen of er voldoende rechtsgrond is om iemand vast te houden.

De uitzichtloosheid van de positie van gevangenen die op vele plaatsen in de wereld zonder vorm van proces en zonder duidelijke aanklacht worden vastgehouden, laat zien waarom een effectieve toegang tot de rechter een rechtsstatelijke minimumeis is.

Bij effectieve rechtstoegang gaat het echter niet alleen om de situatie van mensen die onvrijwillig, door gevangenhouding, in de macht van de overheid zijn geraakt. Het gaat in het algemeen om het recht van burgers en andere ingezetenen om hun geschillen met de overheid of met elkaar aan onafhankelijke en onpartijdige gerechten voor te leggen.

De Grondwet bepaalt in artikel 17 dat niemand tegen zijn wil mag worden afgehouden van de rechter die de wet hem toekent. Uit vrije wil mag een burger zijn geschil aan een andere instantie dan de rechter voorleggen, maar de overheid mag een beroep op de rechter niet onmogelijk maken. Een staat die een burger niet in staat stelt zijn recht effectief te halen kan geen rechtsstaat zijn.

De derde minimumeis waaraan de commissie de partijprogramma's toetst is daarom of er een effectieve toegang tot de rechter wordt geboden.

Dat houdt in de eerste plaats in dat er een solide rechterlijke organisatie moet bestaan: een organisatie waarin rechters de aan hen voorgelegde geschillen enerzijds tijdig en efficiënt kunnen beslissen, maar anderzijds ook de tijd en de middelen hebben om het toepasselijke recht voor het concrete geval te vinden. Rechtspraak vereist kennisneming en overdenking van de feiten en van het recht. Als die kennisneming en overdenking feitelijk onmogelijk is, kunnen zaken even goed door het lot worden beslist. Dat kan ook en is allicht goedkoper voor de staat, maar een rechtsstaat is het dan niet.

In de tweede plaats moeten rechters hun ambt onafhankelijk en onpartijdig kunnen uitoefenen. Onafhankelijk betekent hier: in voldoende mate autonoom ten opzichte van wetgevende en uitvoerende macht. Met onpartijdig wordt hier bedoeld: ongevoelig voor druk vanuit procespartijen of vanuit de samenleving ('de publieke opinie') om een vooringenomen positie ten opzichte van één van de procespartijen in te nemen.

Voorts moeten rechtzoekenden ook een reële mogelijkheid hebben om een gerechtelijke procedure te voeren. Toegang tot de rechter die slechts op papier bestaat, omdat de burger of een categorie burgers door feitelijke belemmeringen (zoals bijvoorbeeld hoge kosten) stelselmatig van het voeren van een proces wordt afgehouden, is onvoldoende.

In het kader van deze derde toets betreft de commissie nadrukkelijk ook het recht op een behoorlijk proces (zoals bijvoorbeeld neergelegd in artikel 6 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, het EVRM). In strafzaken betekent dit onder meer dat een verdachte van een strafbaar feit voor onschuldig moet worden gehouden totdat het feit waarvan hij wordt beschuldigd door een rechter is vastgesteld, dat de verdachte een zwijgrecht toekomt, dat de verdachte niet zal worden gemarteld, dat de verdachte het recht heeft kennis te nemen van de aanklacht, hij het recht heeft op advies en bijstand van een advocaat en op een tijdige behandeling van zijn zaak.

Derde minimumeis:

3. Er bestaat een effectieve toegang tot de onafhankelijke rechter.

3.1. Er bestaat een efficiënte en solide rechterlijke organisatie, waarin rechters tijdig beslissen.

3.2. Rechters moeten hun ambt onafhankelijk en onpartijdig kunnen uitoefenen, met voldoende tijd en middelen.

3.3. Burgers hebben recht op een eerlijk proces en kunnen hun geschillen onderling en met de overheid aan een onafhankelijke en onpartijdige rechter voorleggen.

3.4. In strafzaken heeft de verdachte van een strafbaar feit recht op een eerlijk proces en wordt voor onschuldig gehouden totdat het tegendeel voor de rechter bewezen is.

DE VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

De commissie heeft de veertien genoemde verkiezingsprogramma's beoordeeld aan de hand van het in hoofdstuk 3 beschreven toetsingskader. Daarbij heeft de commissie zich beperkt tot de plannen zoals die in de programma's zijn verwoord. Wij noemen alleen die plannen die volgens ons positief of negatief voor de rechtsstaat kunnen uitpakken. Voor de signaleringen gebruiken wij, zoals gezegd, drie kleuren:

GROEN: plannen die de rechtsstaat kunnen verbeteren

GEEL: plannen die mogelijk een risico vormen voor de rechtsstaat

ROOD: plannen die regelrecht in strijd zijn met de rechtsstaat

Plannen die geen wezenlijke veranderingen brengen in de huidige situatie of wel heel algemeen zijn geformuleerd kwalificeert de commissie als neutraal en worden verder niet besproken in dit rapport.

De bestudeerde verkiezingsprogramma's van de partijen die thans met twee of meer zetels in de tweede kamer zetelen staan in alfabetische volgorde. Ook het verkiezingsprogramma van de nieuwe partij JA21 is bestudeerd. De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de paginanummers in de programma's zoals deze op de website van de desbetreffende partij zijn gepubliceerd.

50PLUS

GROEN:

50PLUS pleit voor capaciteitsuitbreiding voor de Ombudsman, om de burger weerbaarder te maken tegen de overheid (pagina 12), hetgeen rechtsstatelijk als positief is te kwalificeren.

GEEL:

50PLUS toont zich voorstander van een patiënten - cliënten - dossier, dat toegankelijk is voor alle betrokken zorgaanbieders (pagina 9). Het verkiezingsprogramma maakt niet duidelijk op welke wijze het recht op privacy hierbij wordt gewaarborgd en dit vormt rechtsstatelijk een aandachtspunt.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

GROEN:

Op pagina 28 van het verkiezingsprogramma spreekt het CDA zich uit voor duidelijke richtlijnen voor de bescherming van medische gegevens, waarbij de patiënt baas blijft over het eigen medisch dossier. Dit is ook een logisch uitvloeisel van de lijn die het CDA op pagina 56 van haar verkiezingsprogramma inzet ten aanzien van het uitbreiden van de Grondwet met digitale grondrechten. Een rechtsstaat dient nu eenmaal een vinger aan de pols te houden ten aanzien van de razendsnelle digitale ontwikkelingen. Ook Europa en internationale verdragen moeten digitaal bij de tijd worden gebracht, als het aan het CDA ligt. In dit kader verdient ook de op pagina 82 voorgestane versterking van de rechtsbescherming van burgers bij geautomatiseerde besluitvorming door de overheid via een recht op inzage in de gegevens en de algoritmes vermelding.

Het CDA geeft aan streng te zullen optreden tegen scholen die via het onderwijs onverdraagzaamheid, antidemocratische ideeën of een afkeer van de Nederlandse samenleving doorgeven. Burgerschap, democratie en rechtsstaat worden, aldus het CDA, voor alle leerlingen in het voortgezet onderwijs een apart onderdeel van het eindexamen (pagina 33 en 34). Deze maatregelen kunnen een positief effect op de rechtsstaat hebben.

Een onafhankelijke belasting-ombudsman met eigen bevoegdheden kan onderzoek doen en burgers bijstaan die vastgelopen zijn in een conflict met de belastingdienst (pagina 48).

Het CDA bepleit een verruiming van artikel 1 van de Grondwet, waarin ook discriminatie op grond van seksuele gerichtheid en handicap wordt verboden (pagina 89). Op pagina 53 wordt om meer aandacht voor gelijke behandeling op basis van etniciteit gevraagd. Deze zorg voor inclusiviteit kan als een rechtsstatelijke plus in het verkiezingsprogramma worden beschouwd.

Het CDA ziet de bescherming van de persvrijheid als een kerntaak van de overheid (pagina 57). Tezamen met een versterking van de klokkenluidersregeling (pagina 81) draagt dit bij aan een meer transparante overheid.

Strengere wettelijke eisen aan het democratisch gehalte en de financiering van politieke partijen worden op pagina 80 van het verkiezingsprogramma bepleit.

GEEL:

Vermindering van de door het CDA geconstateerde druk op de strafrechtketen door politie op wijkniveau samen met sociale partners eenvoudige zaken te laten afhandelen (pagina 87) laat de waarborg van een beroep op de rechter buiten beeld, hetgeen rechtsstatelijk tot risico's kan leiden.

Het uitbreiden van het integratiebeleid naar tweede en derde generaties (pagina 101) kan tot etnische profilering en tot ongewenste gradaties in burgerschap leiden en is daarom rechtsstatelijk een aandachtspunt.

Het door het CDA voorgestane algemene verbod op salafistische organisaties (pagina 105) laat zich moeilijk rijmen met de vrijheid van godsdienst. Het is aan de rechter om in voorkomend geval bepaalde organisaties al dan niet te verbieden.

ROOD:

Een reeds verleende asielstatus of verblijfsvergunning kan niet zomaar worden ingetrokken, zoals het CDA op pagina 88 van haar verkiezingsprogramma voorstelt, ook niet bij radicalisering. Verdragsbepalingen en wet- en regelgeving moeten immers door een overheid die zich aan de eigen regels houdt worden nageleefd en de voorgestelde maatregelen behoren aan rechterlijke toetsing te kunnen worden onderworpen.

ChristenUnie

GROEN:

De ChristenUnie stelt voor om artikel 1 van de Grondwet uit te breiden met een verbod op discriminatie wegens handicap of geaardheid (pagina 12).

Ook het verankeren van de Gebarentaal, het Papiaments en het Engels naast de Nederlandse en Friese taal in de Grondwet kan rechtsstatelijk als een vooruitgang worden gezien (pagina 14).

Het helpen van nieuwkomers om onderdeel te worden van de democratische rechtsstaat en om haar kernwaarden te verinnerlijken is op pagina 26 benoemd.

Gepleit wordt voor onderschrijving door Nederland van het Third Optional Protocol, dat kinderen het recht geeft om naar het Kinderrechtencomité te stappen (pagina 28).

Op pagina 28 wordt extra geld voor rechtsbijstand bepleit, waardoor de rechtsbijstand voor mensen met een kleine beurs kan worden verbeterd.

De introductie van de vrederechter kan leiden tot meer maatwerk bij het beslechten van geschillen (pagina 28).

Het afstemmen van capaciteit en middelen binnen de rechtspraak (pagina 28), politie (pagina 30) en het Openbaar Ministerie (pagina 33) heeft een gunstig effect op de werking van de rechtsstaat.

In het kader van digitale ethiek wordt een aantal maatregelen voorgestaan, zoals de aanstelling van een toezichthouder digitale veiligheid, introductie van een algoritme-keurmerk, het digitaal beschermen van kinderen en het bepleiten van internationale digitale normen (pagina 36).

Op pagina 82 van het programma stelt de ChristenUnie acties in het vooruitzicht die moeten leiden tot de gelijke behandeling van vrouwen en mannen in de arbeidsverhoudingen. Ook kunnen bedrijven worden uitgesloten van overheidssteun en aanbestedingen, als zij geen actie ondernemen om mensenrechtenschendingen, zoals kinder- en dwangarbeid, in de productieketen te voorkomen (pagina 90).

Nederland ziet binnen de Raad van Europa toe op versterking van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en op het naleven van de uitspraken van dit Hof (pagina 130).

In Europees verband wordt voorts een versterking van de Europese en nationale democratische legitimatie van de besluitvorming voorgestaan. Tevens wordt een Europeesrechtelijke bescherming van de rechtsstaat bepleit, waarbij wordt voorzien in een versneld proces voor inbreukprocedures die betrekking hebben op de rechtsstaat (pagina 133).

GEEL:

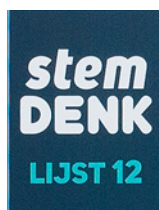
Op pagina 35 van het verkiezingsprogramma wordt vermeld, dat er geen podium mag zijn voor haatpredikers die zich tegen de rechtsstaat keren en oproepen tot

geweld. Onduidelijk blijft hierbij wie bepaalt wanneer sprake is van haatpreken of niet. De valkuil van op voorhand censureren vormt hierbij een aandachtspunt. Waarom voor deze formulering is gekozen, die de suggestie wekt dat het alleen om islamitische predikers gaat, en waarom het niet in het algemeen voor alle haatzaaiers zou gelden, blijft ongewis.

DENK

GROEN:

De door DENK voorgestane verplichting van bedrijven om mensenrechtenschendingen, kinderarbeid, milieuvervuiling, dierenwelzijn aantasting en biodiversiteitsverlies in hun ketens te identificeren, te voorkomen en aan te pakken (pagina 16) kunnen de bescherming van fundamentele rechten ook in de internationale rechtsorde - mits de betreffende procedure van goede waarborgen is voorzien - ondersteunen.

DENK is voorstander van een versterkt burgerschapsonderwijs als geëxamineerd onderdeel (pagina 35).

Op pagina 65 wordt een investering in de sociale rechtsbijstand en de gesubsidiëerde rechtsbijstand bepleit, hetgeen een positief effect heeft op de rechtsstaat.

GEEL:

Dat bedrijven aan de voorkant moeten bewijzen dat ze niet discrimineren (pagina 16) levert spanning op met de in onze rechtsstaat verankerde onschuldpresumptie. Bovendien kan dit bewijsrechtelijk tot de nodige complicaties leiden. Zo wordt door DENK niet duidelijk gemaakt hoe zo'n bewijs concreet vorm zou moeten krijgen en welke regels hierbij gelden.

De op pagina 16 voorgestane institutionalisering van racismelokkers staat op gespannen voet met het Nederlandse rechtssysteem, waarin het iemand uitlokken tot verboden gedrag dat die persoon zelf niet wilde, niet mag.

Ook de introductie van een racismeregister waarin discriminerende personen worden opgenomen met verlies van de mogelijkheid op een baan bij de overheid (pagina 16) houdt risico's in voor de rechtsstatelijke bescherming van burgers.

D66

GROEN:

Op pagina 70 van het verkiezingsprogramma bepleit D66 een aantal maatregelen ter versteviging van de rechtsstaat. Niet alleen wordt meer geld vrijgemaakt voor de actoren binnen de rechtsbedeling, ook de toegankelijkheid tot het rechtssysteem wordt vergroot door verlaging van de griffierechten, door een robuuster systeem van gesubsidieerde rechtsbijstand en door het bieden van oplossingen via rechtsbijstandsverzekeringen.

Daarnaast worden voorstellen gedaan met betrekking tot het borgen van de onafhankelijkheid van de rechtspraak en het openbaar ministerie. Ook bepleit D66 een herinrichting van de bestuursrechtelijke colleges (pagina 70), hetgeen rechtsstatelijk een positief effect kan hebben.

Toepassing van het bestuursrechtelijk instrumentarium ten aanzien van criminaliteitsbestrijding mag enkel geschieden als dat noodzakelijk is voor de openbare orde en veiligheid. Door het ontbreken van een rechterlijke toets vooraf mag dit niet gezien worden als een alternatief voor strafrecht (pagina 115).

D66 komt in het verkiezingsprogramma met een aantal voorstellen die de nodige waarborgen moeten bieden om digitale ontwikkelingen rechtsstatelijk verder in te bedden. Bescherming van persoonlijke data, het respecteren van de grondrechten bij dataverwerking en transparantie bij het verwerken van financiële gegevens zijn enkele headlines die op pagina 119 e.v. uit de doeken worden gedaan.

Een Nationaal Coördinator Discriminatiebestrijding met mandaat en voldoende middelen kan een bijdrage leveren aan de bestrijding van discriminatie en racisme (pagina 136). De in het vooruitzicht gestelde handhavingsmaatregelen rond discriminatie op pagina 138 en 144 van het verkiezingsprogramma dragen eveneens bij aan de bestrijding van discriminatie.

Democratie, de rechtsstaat en bescherming van mensenrechten zijn issues die (ook) in Europees verband moet worden aangepakt (pagina 180).

De voorstellen betreffende de democratisering van de Europese instellingen, waar-

onder de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese parlement en het beginsel van openbaarheid en transparantie van bestuur kunnen een positieve bijdrage leveren aan de rechtsstatelijkheid van het Europese bestel (pagina 181).

Forum voor Democratie

GROEN:

De versterking van de capaciteit van de politie en het opsporingsapparaat, zoals weergegeven op pagina 28 van het verkiezingsprogramma kan een positief effect hebben op de rechtsstaat.

GEEL:

Het Forum voor Democratie bepleit een sanering van de publieke omroepen (pagina 8 en 14). Door actieve inhoudelijke bemoeienis van de zijde van de overheid bij de publieke omroep bestaat een risico van aantasting van de persvrijheid, hetgeen de rechtsstatelijkheid in negatieve zin kan beïnvloeden.

De door het Forum voor Democratie voorgestane invoering van een wet op de rechtsvinding (pagina 12) kan op gespannen voet komen te staan met de scheiding der machten (de trias politica, de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht) en kan de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht raken. Dit risico kan zich tevens voordoen bij introductie van een parlementaire ondervraging - commissie rond de benoeming van aspirant leden van de Hoge Raad en de afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State.

Het voorstel om artikel 3: 305a van het Burgerlijk Wetboek aan te passen, waardoor het onmogelijk zal worden om op grond van enkel het algemeen belang overheidsbeleid aan te vechten (pagina 8) houdt rechtsstatelijke risico's in. Hierdoor kan immers voor bepaalde (groepen) burgers de toegang tot de rechter worden beperkt, hetgeen voor een rechtsstaat onwenselijk is, terwijl mogelijk onrechtmatig overheidshandelen niet kan worden aangevochten, ook als dit niet te herleiden valt tot specifieke belangen van burgers zelf.

ROOD:

Op pagina 6 en 7 van het verkiezingsprogramma bepleit het Forum voor Democratie een terugtrekking uit het Internationaal Strafhof en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, welke instanties juist in het leven zijn geroepen om over de

naleving van algemeen aanvaarde fundamentele rechten en vrijheden te waken. Op welke wijze wel in de naleving wordt voorzien, blijft onduidelijk, zodat het er alle schijn van heeft dat niet aan al die rechten en vrijheden een wezenlijk belang wordt gehecht. Het zonder meer opzeggen van het VN-vluchtelingenverdrag betekent eveneens dat waarborgen ontbreken voor de toepassing en naleving van universele mensenrechten met betrekking tot vluchtelingen.

Door organisaties die proefprocessen tegen de staat voeren of in de ogen van de diezelfde staat ondermijnende acties tegen haar voeren op voorhand uit te sluiten van de mogelijkheid tot het verkrijgen van subsidie (pagina 8, 26 en 44) misbruikt de staat de bevoegdheid tot het toekennen van subsidies om kritische geluiden van burgers in de kiem te smoren. Ditzelfde geldt voor het verbod op het verlenen van subsidies aan organisaties die een bijzondere etnische of seksuele 'identiteit' vertegenwoordigen (pagina 26 en 27). Subsidies worden hier oneigenlijk als zeef gebruikt voor het op voorhand kunnen beperken van de verenigings- en uitingsvrijheid van bepaalde groepen burgers.

Het zonder meer laten vervallen van de mogelijkheid om op Nederlands grondgebied asiel aan te vragen en het ontmantelen van de "asielindustrie", waaronder het staken van gesubsidieerde rechtshulp aan asielzoekers en het verbod aan asielzoekers om in (het ene toegelaten) beroep feiten en omstandigheden te wijzigen (pagina 20 en 21) is in strijd met universele mensenrechten, waaronder het recht op een eerlijk proces. Ook het voorstel om illegaliteit strafbaar te stellen (pagina 20), dat bij gebreke van nadere uitwerking aan een humane en proportionele behandeling van een bepaalde groep mensen die geen gewoon misdrijf hebben begaan in de weg staat, levert strijd op met rechtsstatelijke waarborgen. Al deze voorstellen openen de poort naar willekeur en maken bepaalde groepen burgers juridisch dakloos.

GroenLinks

GROEN:

Op pagina 66 tot en met 70 van het verkiezingsprogramma wordt een aantal voorstellen geformuleerd ter bestrijding van discriminatie en racisme waarmee grondwettelijk recht wordt gedaan aan een maatschappelijk probleem.

Het verhogen van de controleerbaarheid van de overheid door implementatie van de Wet Open Overheid, waarbij de norm wordt gehanteerd dat data van de bur-

ger en niet van de overheid zijn (pagina 77) kan de rechtspositie van burgers ten opzichte van de overheid versterken. Ditzelfde geldt ook voor de door GroenLinks voorgestane maatregelen in het kader van de te betrachten transparantie in gebruikte algoritmen voor gedragsvoorspelling en besluitvorming in zowel de private als publieke sector (pagina 78 van het verkiezingsprogramma). Een rechtsstaat is immers gediend met een overheid die ook in het gebruik van data en algoritmen betrouwbaar en voorspelbaar is.

Het versterken van fondsen voor onafhankelijke journalistiek, het vrijmaken van meer middelen voor streekomroepen en de vrije toegankelijkheid van producties van publieke omroepen op internet (pagina 78) kunnen een versterkend effect hebben op de werking van de rechtsstaat. Dit geldt ook voor de verankering van de bescherming van klokkenluiders in de wet, zoals op pagina 81 voorgestaan.

De door GroenLinks voorgenomen investeringen in de opsporing van (zware) criminaliteit (pagina 80) zijn positief voor de rechtsstaat, die gebaat is bij een veilige samenleving. Deze investeringen zijn enkel zinvol als er ook adequate middelen voor het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht worden vrijgemaakt. Dit laatste wordt op pagina 83 van het verkiezingsprogramma bepleit.

Het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht kunnen in een rechtsstaat enkel adequaat functioneren als een ieder zich ook van goede rechtsbijstand kan voorzien. Op pagina 83 kwalificeert GroenLinks de rechtsbijstand als een publieke voorziening, waarvoor voldoende geld moet worden uitgetrokken. De privatisering van de sociale rechtshulp wordt teruggedraaid.

Aan het Europese Hof van Justitie worden - als het aan GroenLinks ligt - meer bevoegdheden verleend om in te grijpen bij schendingen van fundamentele Europese waarden, waaronder mensenrechten, democratie, vrijheid van pers en onafhankelijke rechtspraak. Ook het toebedelen van extra bevoegdheden aan het Europees parlement en het transparant maken van de besluitvorming in de Raad van Ministers kan bijdragen aan een verdere rechtsstatelijkheid van Europa en daarmee ook van Nederland (pagina 94).

JA21

GROEN:

Op pagina 7 van het verkiezingsprogramma toont JA21 zich voorstander van de invoering van een referendum, hetgeen het democratisch gehalte van bepaalde besluiten en daarmee de rechtsstatelijkheid positief kan beïnvloeden.

Het versterken van de capaciteit voor opsporingsdiensten om de georganiseerde criminaliteit en digitale criminaliteit doelmatig op te sporen en te bestrijden kan een positief effect hebben op de rechtsstaat (pagina 15).

De aandacht op pagina 44 van het verkiezingsprogramma voor het persoonlijk eigenaarschap van data van burgers en het scheppen van de nodige waarborgen hieromtrent kunnen een bijdrage leveren aan de versterking van de rechtsstaat.

GEEL:

Het niet gehinderd door bureaucratie in een vroeg stadium hard optreden tegen radicalisering, extremisme en jihadisme waarbij terroristen de Nederlandse nationaliteit wordt ontnomen, zoals JA21 onder meer op pagina 15 bepleit, leidt tot rechtsstatelijke aandachtspunten. Wie bepaalt immers wanneer er sprake is van radicalisering? Welke zijn de criteria van extremisme? Wat is de mate van proportioneel optreden dat hier precies bij past? Opsporing en vervolging verdient inbedding in met waarborgen omklede wet - en regelgeving met de mogelijkheid van een rechterlijke toets.

ROOD:

Op pagina 10 benadrukt JA21 het belang van de trias politica. Dit betekent echter ook dat - anders dan JA21 betoogt - het aan banden leggen van rechtsvinding door rechters hier niet bij past. Rechtsvinding vereist nu eenmaal een interpretatie van wet - en regelgeving. Ook het op pagina 14 inperken van de bevoegdheid van rechters tot het bepalen van de strafmaat laat zich niet rijmen met een rechtsstaat. De door JA21 op pagina 10 gewekte suggestie als zou politieke achtergrond een rol spelen bij de benoeming van rechters en leden van het Openbaar Ministerie is feitelijk onjuist.

JA21 is voorstander van het publiekelijk laten uitvoeren van straffen waar volgens haar een afschrikwekkende werking van uit zou moeten gaan. Aangezien vonnissen in het algemeen al in het openbaar worden uitgesproken en JA21 zich niet

uitspreekt over wat zij nog anders voor ogen heeft, doet de huidige formulering vrezen voor Middeleeuwse schandpaal - en schavot taferelen, die zich bezwaarlijk met onze huidige rechtsstaat laten rijmen.

JA21 stelt een aantal maatregelen voor in het kader van immigratie en asiel (pagina 16 tot en met 18). Zo bepleit zij de quotering van het aantal toe te laten vluchtelingen, is zij voorstander van een versobering van asielprocedures, verlaging van de vergoeding voor asieladvocaten en spreekt zij zich uit voor het strafbaar stellen van illegaliteit. Het uiteindelijke oordeel of personen al dan niet aan de asiel- en verblijfscriteria voldoen is door middel van deugdelijke procedures voorbehouden aan de rechter, welke zich niet in quota laten vangen.

Op pagina 21 betoogt JA21 met recht dat burgers zich zonder vrees frank en vrij moeten kunnen beroepen op hun grondrechtelijke rechten en vrijheden. Door op dezelfde bladzijde evenwel de islamitische leer zonder meer als mogelijk botsend met onze vrije Westerse waarden en normen weg te zetten, wordt een deel van de Nederlandse bevolking enkel op grond van het aanhangen van een bepaalde religie gestigmatiseerd en anders behandeld dan op grond van ieders gelijkheid voor de wet is vereist. Dit laat zich ook niet rijmen met het grondwettelijk recht op vrijheid van godsdienst, dat zich net zoals bij alle andere geloofsovertuigingen laat begrenzen door ieders verantwoordelijkheid voor de wet. Eenzelfde vorm van segregatie en stigmatisering geldt voor het verbod op buitenlandse financiering van moskeeën en islamscholen.

Partij van de Arbeid (PvdA)

GROEN:

De PvdA pleit niet alleen voor meer financiële middelen voor de rechterlijke macht (pagina 57) en de sociale rechtsbijstand (onder meer op pagina 62) maar doet ook voorstellen voor een rechtsbestel waarin zowel rechters, het Openbaar Ministerie, als advocaten en politie in veiligheid hun werk kunnen doen. Een verlaging van griffierechten moet - aldus de PvdA - meer burgers toegang tot dit rechtsbestel geven.

De PvdA ontwikkelt in haar verkiezingsprogramma ook een aantal voorstellen die via het onderwijs de rechtsstaat versterken. Hieronder vallen niet alleen de voorgestelde aanpassing van artikel 23 van de Grondwet dat het recht van ieder op onderwijs in een school naar keuze moet borgen (pagina 33), maar ook aangekondigde maatregelen met als doel segregatie op scholen tegen te gaan (pagina 33), waarbij burgerschap en sociale vaardigheden met de paplepel worden mee-

gegeven (ook pagina 65). Ook voor een rechtsstaat heeft immers te gelden: jong geleerd, oud gedaan.

Op diverse plaatsen in het verkiezingsprogramma worden activiteiten ter bestrijding van racisme, discriminatie voorgesteld (pagina 68). Positief geformuleerd komt dit ook neer op het nemen van maatregelen ter stimulering van gelijke kansen, zoals een gelijke behandeling van mannen en vrouwen in het arbeidsproces (pagina 65) of de verankering van LHBTI - rechten in de Grondwet (pagina 64).

De PvdA geeft in haar verkiezingsprogramma onder meer op pagina's 62 en 72 blijk van de nodige staatsrechtelijke reflectie, daar waar zij voorstellen doet voor constitutionele toetsing en de invoering van een bindend correctief referendum voor nationale wetgeving. Deze maatregelen kunnen de rechtsstatelijkheid bevorderen.

Ten slotte kan naast de door de PvdA beoogde extra middelen ter versterking van een publieke omroep (pagina 78) ook het recht op digitale zelfbeschikking van de burger en een versterking van het toezicht op een transparante digitale overheid (pagina 75) als een versterking van de rechtsstaat worden gezien.

Partij voor de Dieren (PvdD)

GROEN:

De Partij voor de Dieren wil het Internationale Strafhof de mogelijkheid geven om bedrijven of landen die zich schuldig maken aan ecocide te vervolgen (pagina 11 van het verkiezingsprogramma). Tezamen met de op pagina 89 voorgestane intensievere controle van bedrijven op schendingen van mensenrechten, vernietiging van natuur en milieu, witwassen en andere vormen van fraude zijn dit factoren die een bijdrage kunnen leveren aan het versterken van een internationale 'rechtsstatelijkheid'.

De Partij voor de Dieren doet in haar verkiezingsprogramma een aantal voorstellen die het democratisch gehalte van het wetgevingsproces en de besluitvorming kunnen verhogen. In dit kader kunnen genoemd worden: het voorstel rond democratisering van waterschapsbesturen (pagina 17), het initiëren van burgerinitiatieven, de invoering van het raadgevend referendum en een correctief bindend referendum (pagina 90, 91). Ook maatregelen voor een open en transparante overheid (pagina 92) zonder 'black box algoritmen' zijn hier samen met het creëren van een

solide basis voor vrije nieuwsvergaring (pagina 92) en bescherming van klokkenluiders (pagina 90) het vermelden waard.

Ook het toekennen van meer financiële middelen aan de sociale advocatuur en de rechtspraak kunnen een positief effect op de rechtsstaat hebben (pagina 89).

Door de Partij voor de Dieren wordt voorts een aanpassing van artikel 23 van de Grondwet voorgesteld, die discriminatie aan de schoolpoort moet verbieden en voor eenieder de vrije toegang tot onderwijs moet garanderen (pagina 80).

GEEL:

Een aandachtspunt voor de rechtsstatelijkheid vormen de al te doortastend klinkende voorstellen van de Partij voor de Dieren daar waar gesproken wordt over het afbreken van grote handelsketens, die over één kam lijken te worden geschorren in de veronderstelling dat zij ecosystemen verwoesten en onderdrukking faciliteren (pagina 37). Maatwerk en rechterlijke toetsing zijn hierbij aangewezen.

Partij voor de vrijheid (PVV)

GROEN:

De door de PVV voorgestane versterking van de politie, het door haar genoemde cybercrime offensief en de aanpak van drugscriminaliteit (pagina 21) kunnen, mits rechtsstatelijk deugdelijk uitgewerkt, een positief effect hebben op onze rechtsstaat.

GEEL:

Vraagtekens moeten worden geplaatst bij de proportionaliteit en legitimiteit ten aanzien van de invoering van digitale schandpalen voor veroordeelde zeden- of geweldsdelinquenten (pagina 20), de introductie van strafrecht voor volwassenen vanaf 14 jaar (pagina 21), de door de PVV voorgestane verplichting voor het Openbaar Ministerie om gewelds- en zedenmisdriven altijd te vervolgen en het invoeren van stevige minimumstraffen (pagina 21).

ROOD:

Met onder andere het intrekken van het verblijfsrecht van Syriërs, het weren van migranten uit islamitische landen, het bepleiten van een volledige asielstop, het sluiten van asielzoekerscentra, een ongedifferentieerd verbod op het verspreiden van 'islamitische ideologie' (scholen, moskeeën en Koran), een verbod op het dra-

gen van hoofddoekjes (pagina 8 en 9) tornt de PVV aan de fundamenten van onze rechtsstaat. Dat de PVV in dit kader bijvoorbeeld op pagina 45 enerzijds het grondwettelijk recht op bijzonder onderwijs verdedigt doch op dezelfde bladzijde een stop op islamitisch onderwijs promoot, valt rechtsstatelijk niet met elkaar te rijmen. Bovendien vindt stigmatisering en discriminatie plaats van een deel van onze bevolking op basis van religie, hetgeen niet in onze Grondwet is in te passen. Ook het niet hebben van stemrecht en het niet mogen vervullen van politieke functies bij dubbele nationaliteit en het strafbaar stellen van illegaliteit (pagina 9) staan op gespannen voet met onze constitutie.

De PVV toont zich een voorstander van het afschaffen van de publieke omroep en het niet verschaffen van subsidies aan wat zij noemt multiculti clubs (pagina 11 en 13), maar ziet daarbij over het hoofd dat vrije nieuwsgaring en vrijheid van meningsuiting, net als een verbod op het maken van ongerechtvaardigd onderscheid, belangrijke kenmerken van een rechtsstaat zijn.

Het preventief opsluiten van jihadisten en hun sympathisanten via administratieve detentie (pagina 21) opent de mogelijkheid van het willekeurig vastzetten van burgers zonder rechterlijke tussenkomst en bijgevolg zonder een eerlijk proces. Bovendien: wanneer kan iemand worden aangemerkt als jihadist? Wat zijn de criteria om als sympathisant te worden beschouwd? Wie bepaalt dat en hoe wordt gecontroleerd of de vergaande bevoegdheid om iemand van de vrijheid te beroven (en voor hoe lang?) wel correct is toegepast? In een rechterlijke toets is niet voorzien.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

GROEN:

Burgerschapsonderwijs moet gericht zijn op respectvolle bejegening van alle mensen en erkenning van de democratische rechtsstaat (pagina 19).

Het primaat van de behandeling van strafzaken moet bij de Rechtspraak blijven liggen. Steeds verdere uitbreiding van het aantal zaken dat door een OM-strafbeschikking wordt afgedaan (al dan niet met OM-hoorzittingen) is onwenselijk (pagina 63).

De SGP bepleit conjunctuurongevoelige financiering van de strafrechtketen, zodat politie, OM en Rechtspraak niet te maken krijgen met wisselend beleid en wisselende financiering waardoor het uitvoeren van hun wettelijke taken in gevaar komt (pagina 65).

Er worden concrete afspraken gemaakt met de rechterlijke macht over asielzaken die al jaren slepen. Zaken die langer dan drie jaar lopen, worden met voorrang opgepakt en afgehandeld (pagina 70).

Eerwraak, huwelijks uitbuiting, vrouwenbesnijdenis en vergelijkbare ontoelaatbare praktijken worden effectief tegengegaan (pagina 76).

Bescherming van ieders privacy is een groot goed. Inbreuken daarop zijn alleen gerechtvaardigd als dit in het belang is van de veiligheid van personen of de staat in noodsituaties (pagina 90).

De SGP wil toe naar zoveel mogelijk 'individueel eigenaarschap' van data (pagina 140) en overheidsdienstverlening dient in principe ook voor groepen met een achterstand in de digitale samenleving goed bereikbaar te zijn (pagina 141).

GEEL:

Salafistische organisaties waarvan de activiteiten op gespannen voet staan met de rechtsstaat worden aangepakt (pagina 76). Niet duidelijk is wie bepaalt wanneer sprake is van zulke, vaag omschreven, activiteiten, wat het gevaar van ongerechtvaardigd onderscheid tussen groepen burgers versterkt. Het is aan de rechter om bepaalde organisaties wel of niet te verbieden.

ROOD:

De doodstraf kan voor levensdelicten, waaronder terroristische misdrijven, een rechtvaardige straf zijn. Verdachten van ernstige misdrijven als terrorisme of moord moeten daarom ook uitgeleverd kunnen worden aan landen die de doodstraf kennen, mits er sprake is van een goed functionerende rechtsstaat. (pagina 64). De doodstraf schendt het recht op leven en is onomkeerbaar. Bovendien kan het, in elk geval door de wijze van executie, als een wrede en onmenselijke straf worden beschouwd, die in strijd is met het VN-Folterverdrag, waarbij Nederland partij is.

Terroristen moet het Nederlanderschap kunnen worden ontnomen. Mocht dat voor sommigen niet mogelijk zijn, dan moet het voor hen onmogelijk zijn bepaalde voorrechten die verbonden zijn aan het Nederlanderschap uit te oefenen. Te denken is aan het kiesrecht of het recht om in overheidsdienst te werken (pagina 66). Wie beslist wanneer sprake is van een terrorist aan wie en onder welke omstandigheden het Nederlanderschap moet worden ontnomen? Wie beslist, als het ontnemen daarvan niet mogelijk is, welke gevolgen dat heeft? Zonder nauwkeurige uitwerking en zonder te voorzien in rechterlijke tussenkomst is het onderscheid

maken tussen Nederlanders in ieder geval rechtsstatelijk uit den boze.

Het indienen van herhaalde, vaak kansloze asielaanvragen wordt veelal gebruikt om tijd te rekken of gedwongen terugkeer te blokkeren. Dit moet echt worden ontmoedigd. Wat daarbij kan helpen is het verminderen van de vergoeding voor rechtsbijstand. Hoger beroep wordt afgeschaft voor migranten uit veilige landen en voor asielzoekers die conform de Dublinverordening naar andere EU-lidstaten moeten worden uitgezet. (pagina 70). Het doel van deze voorstellen komt door hun ongenueanceerde, op bepaalde groepen burgers toegesneden, aard in strijd met het recht om aan de onafhankelijke rechter ingrijpende overheidsbeslissingen die het leven en veiligheid van mensen raken voor te leggen.

Het luid ten gehore brengen van islamitische gebedsoproepen in asielzoekerscentra wordt verboden omdat dit voor andere, vaak getraumatiseerde bewoners uiterst pijnlijk kan zijn (pagina 73). Gebedsoproepen waarbij de islamitische geloofsbelijdenis met geluidsversterking over de omgeving wordt uitgestort, moeten niet langer wettelijk worden toegestaan (pagina 76). Maatregelen die exclusief voor de islamitische geloofsbeleving gelden en niet voor soortgelijke uitingen van andere religies maken ongerechtvaardigd onderscheid tussen mensen op basis van geloof.

Buitenlandse financiering van moskeeën wordt verboden (pagina 76). Hier wordt zonder nuancering alleen de islamitische geloofsgemeenschap belemmerd en een ongelijke behandeling voorgestaan tussen deze en andere religieuze groeperingen. Stigmatisering van islamitische gelovigen wordt zo versterkt.

Socialistische Partij (SP)

GROEN:

De aandacht van de SP op pagina 9 van haar verkiezingsprogramma voor de positie van de klokkenluiders en de versterking hiervan, kan een positief effect hebben op de rechtsstaat.

De instelling van een 'Commissie Digitalisering' die de politiek adviseert over de maatschappelijke gevolgen van technologische ontwikkelingen en voorstellen doet voor aanvullende burgerrechten in het digitale tijdperk kan bijdragen aan de verdere ontwikkeling van de (digitale) rechtsstaat (pagina 12).

Op pagina 18 van het verkiezingsprogramma houdt de SP een pleidooi voor de onafhankelijkheid van de media en doet in dit kader ook de nodige voorstellen de

zowel de transparantie als de vrije nieuwsgaring versterken.

De voorgenomen versterking in capaciteit van de politie, het OM en het FIOD in de strijd tegen ondermijning (pagina 21) kan rechtsstatelijk als een vooruitgang worden beschouwd.

Dit geldt ook voor het dichterbij de burger brengen van de rechtspraak. Niet alleen door in fysieke zin de drempel te verlagen door de introductie van zogeheten 'Huizen van het recht', doch ook door in financiële zin het halen van recht mogelijk te maken door een voorgenomen versterking van de sociale advocatuur en een verlaging van de griffierechten (pagina 22).

De op pagina 25 in het verkiezingsprogramma aangekondigde maatregelen om discriminatie tegen te gaan, de voorgestelde aanpassing van artikel 23 van de Grondwet die discriminatie aan de schoolpoort moet voorkomen, in combinatie met het verankeren van de kennis van grondrechten in het onderwijsproces kunnen - mits deugdelijk uitgevoerd - bijdragen aan een versterking van de rechtsstaat.

ROOD:

Het op pagina 25 van het verkiezingsprogramma voorgestane verbod op de financiering van politieke en religieuze organisaties vanuit het buitenland levert spanning op met onder meer het in de Grondwet neergelegde grondrecht van vrijheid van godsdienst. Uit de context wordt weliswaar duidelijk dat het hier gaat om de bestrijding van terrorisme, doch door het uitdrukkelijk benoemen van moskeeën in dit verband blijkt van stigmatisering en ongelijke behandeling van bepaalde groepen op basis van geloof. Segregatie - van welke kant dit ook komt - scheidt geen goede cultuur voor een verdere vormgeving van onze rechtsstaat in de 21ste eeuw.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

GROEN:

De VVD toont zich in haar verkiezingsprogramma (pagina 16) voorstander van de invoering van regelgeving die data tot persoonlijk eigendom maakt. Ook de voorstellen dat data van kinderen op voorhand beter beschermd moeten worden en dat kindermarketing wordt tegengegaan hebben een positief effect op de bescherming van burgers. Dit geldt ook voor de op pagina 39 te waarborgen privacy van patiëntgegevens en de introductie van een toezichthouder voor algoritmen om willekeur en discriminatie te voorkomen (pagina 97).

De door de VVD voorgestane wijziging van de Grondwet die moet bepalen dat de vrijheid van onderwijs het gelijkheidsbeginsel niet mag ondermijnen kan de rechtsstaat verder versterken.

De op pagina 43 van het verkiezingsprogramma voorgestelde afschaffing van de eigen bijdrage voor lesbische of alleenstaande vrouwen bij IVF en/of KID - behandelingen - net zoals bij heterostellen nu het geval is - kan als een medisch ethische invulling van het gelijkheidsbeginsel worden beschouwd.

Ook de VVD doet onder meer op pagina 65 van haar verkiezingsprogramma een aantal voorstellen om de bestrijding van zware criminaliteit te versterken. Zo kan bijvoorbeeld een grotere capaciteit bij de Financial Intelligence Unit (FIU) om witwaspraktijken beter te bestrijden helpen bij het voorkomen van ondermijning van de rechtsstaat. De actoren in deze strijd, waaronder burgemeesters, lokale bestuurders, personen in de strafrechtketen en journalisten verdienen extra bescherming (pagina 64).

GEEL:

Het op pagina 28 van het verkiezingsprogramma door de VVD voorgestane ingrijpen bij onderwijsinstellingen die anti - integratief, antidemocratisch of anti - rechtsstatelijk opereren, waarbij in één adem Turkse weekendscholen en informele scholen die grotendeels betaald worden uit het buitenland worden genoemd, kan rechtsstatelijk problemen opleveren. Wie bepaalt immers welke onderwijsinstelling anti - integratief, antidemocratisch of anti - rechtsstatelijk is?

De door de VVD voorgestelde versoerde financiering van rechtsbijstand voor asielzaken (pagina 58) houdt het risico in, dat mensen in een kwetsbare positie niet die mogelijkheden van rechtsbescherming krijgen die binnen een rechtsstaat wel mogen worden verwacht.

Het weren van personen die haat prediken, het gelasten van gebiedsverboden en het sluiten van religieuze instellingen (pagina 60) zijn ingrijpende maatregelen die op gespannen voet kunnen komen te staan met grondrechten. Aan de hand van welke tevoren bekende (wettelijke) criteria wordt bepaald wanneer zulke maatregelen geboden zijn? Ook het door de VVD voorgestane stopzetten van vergunningen aan organisaties die in haar ogen de integratie tegenwerken of vrije democratische waarden ondermijnen en het verbieden van bepaalde kerkgenootschappen (pagina 63) vereisen een rechterlijke toets. Het bieden van mogelijkheden voor gemeenten om gebedsoproepen met een beroep op integratie te beperken (pagina 60), vormt gevaar voor discriminatie van bepaalde bevolkingsgroepen, onder meer

op basis van hun geloof. Dit risico van ongelijke behandeling geldt ook voor het op pagina 60 in het vooruitzicht gestelde verbod om meermalen een huwelijkspartner naar Nederland te halen.

Het is goed dat de VVD op pagina 64 van haar verkiezingsprogramma het bestrijden van drugscriminaliteit als een belangrijk item aanwijst, doch dat het bestrijden daarvan voorop staat met voorbijgaan aan de privacyregels is, zonder nadere uitwerking, rechtsstatelijk problematisch.

Ofschoon het strafbaar stellen van het openbaar maken van gegevens en beelden waarop politieagenten en hulpverleners herkenbaar zijn op pagina 65 op het eerste zicht sympathiek kan klinken, houdt dit voornemen ook een schaduwkant in. Daar waar dit voorstel het aan het licht brengen van (mogelijke) misstanden verhindert, kan een dergelijke strafbaarstelling immers ook een averechts effect op de rechtsstaat hebben.

ROOD:

Onder meer op de pagina's 55 tot en met 58 wordt door de VVD een aantal maatregelen voorgesteld die de immigratie drastisch zouden moeten beperken. Zo kunnen in dit verband genoemd worden: het invoeren van vluchtelingenquota afhankelijk van het maatschappelijk draagvlak, het selecteren van vluchtelingen op basis van maatschappelijke inpasbaarheid, een opschorten van het recht op asiel, het sluiten van de Nederlandse grenzen, het afschaffen van hoger beroep in asielzaken en het opzeggen dan wel aanpassen van het VN - Vluchtelingenverdrag. Het enkel opzeggen of aanpassen van een verdrag ontslaat de overheid nog niet van haar plicht om universeel erkende mensenrechten te respecteren en om mensen in verdrukking bescherming te bieden.

Het onder toezicht houden en zo nodig levenslang in de gaten houden van jihadisten (pagina 63) mag geen levenslange vervolging inhouden van iemand die op grond van een rechterlijk vonnis al bestraffing heeft ondergaan. Het komt ook in strijd met het recht op privacy. Het intrekken van het Nederlanderschap van Nederlanders (pagina 63) mag niet tot stateloosheid leiden.

Het openbaar maken van zwarte lijsten van fraudeurs, zoals de VVD op pagina 67 van haar verkiezingsprogramma voorstelt, die niet alleen binnen de overheid maar ook daarbuiten wordt gedeeld, kan personen levenslang stigmatiseren en zo strijd opleveren met het recht op privacy. Bovendien rijzen hier vragen zoals: wie bepaalt of er sprake is van een fraudeur? Wat zijn de criteria om levenslang als fraudeur op het web bekend te staan?

In een rechtsstaat is adequate rechtsbijstand van belang. Niet alleen daar waar privaatrechtelijke belangen in het geding zijn, maar ook daar waar het de rechtsbescherming tegen de overheid betreft. Het vertrouwelijk kunnen communiceren tussen advocaat en cliënt is hierbij van essentieel belang. De door de VVD op pagina 69 voorgestane mogelijkheid om dit verschoningsrecht van advocaten makkelijker op te heffen kan een inbreuk opleveren op de rechtsstaat, zeker nu een misbruik van dit recht al in de huidige wet - en regelgeving voldoende wordt gesanctioneerd.

BIJLAGE

Kort Curriculum Vitae van de leden van de commissie

Mr. **Willem van Schendel** (geboren 1950) is - na zijn promotie in Leiden op het onderwerp Vertegenwoordiging in privaatrecht en bestuursrecht - sinds 1983 werkzaam geweest in de rechterlijke macht. Achtereenvolgens was hij rechter in de Rechtbank Rotterdam, raadsheer in het Gerechtshof Amsterdam en van 2001 tot 2021 raadsheer in en later vicepresident van de Hoge Raad der Nederlanden, telkens afwisselend in de strafsector en de civiele sector. Hij was de laatste jaren voorzitter van de Strafkamer van de Hoge Raad. Hij is onder meer vele jaren kroonlid geweest van het Hof van Discipline (advocatentuchtrecht).

Mr. **Irma van den Berg** (geboren 1966) is – met uitzondering van een periode tussen 1999 en 2002 – sinds 1992 advocaat in Amsterdam. Tot 1999 had zij een algemene praktijk, met een grote nadruk op het migratierecht. Tussen 1999 en 2002 was zij stafjurist bij de toenmalige rechtseenheidskamer vreemdelingenrecht van de rechtbank Den Haag en de vreemdelingenkamer van de rechtbank Amsterdam. Sinds 2002 is zij advocaat publiek recht, de eerste jaren bij NautaDutilh en vanaf 2008 bij SIX advocaten. Daarnaast is zij sinds 2009 bestuurslid en sinds 2019 voorzitter van het bestuur van de Stichting Lawyers for Lawyers, die zich inzet voor een onafhankelijke advocatuur wereldwijd.

De carrière van **Daan Hoefsmit** heeft vooral in het teken gestaan van leidinggeven aan ingrijpende veranderingen bij met name publieke dienstverleners. Hierbij opereerde hij als eindverantwoordelijk leidinggevende en bestuurder. Op dit moment is hij onder meer nauw betrokken bij het structureel oplossen van problematische schulden in Nederland. Ook denkt hij mee over het wegnemen van de consequenties van problematische schulden voor de gezondheid en de bestaanszekerheid van burgers.

Prof. mr. dr. **Elaine Mak** (geboren 1979) is hoogleraar Encyclopedie van de Rechtswetenschappen en Rechtstheorie aan de Universiteit Utrecht. Zij verricht onderzoek naar de legitimiteit en het functioneren van rechtsstatelijke instituties, in het bijzonder de rechterlijke macht, in een veranderende (Europese) context. Zij is onder meer voorzitter van de Vereniging voor Wijsbegeerte van het Recht (VWR) en raadsheer-plaatsvervanger in strafzaken bij het Gerechtshof Den Haag.

Mr. **Channa Samkalden** (1975) promoveerde aan het Europees Universitair Instituut in Florence op godsdienstvrijheid en scheiding van staat en religie in Europa. Nadien werkte zij enige tijd als docent constitutioneel recht aan de UvA en als juridisch specialist op de afdeling Constitutionele Zaken van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Zij is sinds 2008 advocaat en richt zich bij het mensenrechtenkantoor Prakken d'Oliveira vooral op aansprakelijkheid van bedrijven voor mensenrechtenschendingen. Zij is tevens lid van de Adviescommissie Rechtsstatelijkheid van de Nederlandse orde van advocaten.

Mr. dr. **Camilo Schutte** (geboren 1970) is na zijn studie in de rechten in Madrid en Amsterdam werkzaam geweest aan de Universiteit van Amsterdam, vakgroep staatsrecht, waar hij in 1999 is gepromoveerd op de dissertatie 'Constitutionele rechtspraak in Spanje'. Sinds 1999 is hij advocaat, sinds 2006 bij het mede door hem opgerichte kantoor SSHJ Advocaten in Amsterdam. Hij is thans voorzitter van de adviescommissie rechtsstatelijkheid van de Nederlandse orde van advocaten.

Mr. **François van Vloten** (1966) is na zijn rechtenstudie bij diverse kantoren als advocaat werkzaam geweest. Ook bij de overheid heeft hij diverse juridische - en managementfuncties vervuld. Tot 2020 is hij lid geweest van de landelijke selectiecommissie rechterlijke macht. Thans is hij werkzaam als directeur bij de orde van advocaten Limburg, is hij lid van een aantal gemeentelijke bezwaarschriftencommissies en is hij voorzitter van de raad van toezicht van de stichting onderwijs midden Limburg.

Den Haag

Tweede Kamerverkiezing 17 maart 2021

STEM PVV LIJST 2

MEER TOEKOMST

STEM SP

Stem PvdA

STEM 50 PLUS

stem DENK LIJST 12

Forum voor Democratie

BIJ1

JA21

Vernieuwend Dierzaam Europees

Wij FIXen die sHIT

Piraten 19

LP LIBERTAIRE PARTIJ

JONGE #NietZonderOns

22

14

Volt

NIDA

UCF

PARTIJ VAN DE EENHEID

VSN

Vrij en Sociaal Nederland

STEM TROTS OP NIJ

STEM TROTS